

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ЛІТЕРАТУРНОЇ КРИТИКИ

УДК 821.161.2

Л.К. ОЛЯНДЕР,

*доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри слов'янської філології*

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк)

ЗМІСТ І СТРУКТУРА КНИГИ І.М. ДЗЮБИ «НЕ ОКРЕМО ВЗЯТЕ ЖИТТЯ»: ДО ПРОБЛЕМИ НОВАТОРСТВА АВТОБІОГРАФІЧНОГО ЖАНРУ

Розглянуто через нарративну організацію тексту та структуру образної системи, сучасний літературний контекст новаторство автобіографічної книги І. Дзюби «Не окремо взяте життя»; розкрито позицію письменника, особливості вияву історизму. Значна увага приділяється дзюбівському демократизму, авторській методології в реалізації відносин адресант/адресат і свій/чужий. Охарактеризовано погляди І. Дзюби на проблему шістдесятництва та теоретичні роздуми автора.

Ключові слова: адресат, адресант, демократизм, жанр, історизм, контекст, новаторство, структура, свій/чужий, текст, образна система.

Безперечно, Іван Дзюба є моральним авторитетом нації. <...> Він є справді духовним мобілізатором нації, одним із найавторитетніших представників українського інтелектуального відродження на межі століть.

Микола Жулинський

Актуальність порушеної в статті проблеми полягає в потребі осмислення тих новаторських зрушень у мемуарному та біографічному жанрах, які відбуваються в сучасній українській літературі з появою творів І. Дзюби [2], І. Жиленко [3], М. Слабошпицького [6], А. Кондратюка [5], певною мірою Є. Філіпчука [7] та ін. У стислій формі зміст тих зрушень знайшов свій вираз в таких назвах, як «Не окремо взяте життя» та «Що записано в книгу життя. Михайло Коцюбинський та інші».

Мета полягає в тому, щоб через поетику, взятую в широкому її розумінні, нарративну організацію тексту, структуру образної системи розглянути новаторство письменника І.М. Дзюби, що знайшло своє виявлення в автобіографічній книзі «Не окремо взяте життя».

Спогади І.М. Дзюби «Не окремо взяте життя» (2013), взяті в контекст із романом М. Слабошпицького «Що записано в книгу життя: Михайло Коцюбинський та інші» (2012), романом «Хутір» (2005) та оповіданнями А. Кондратюка, твором Є. Філіпчука «Забужани» (2013), засновує нове спрямування авторського вибору головного об'єкта художнього зображення. Зокрема І. Дзюбу та М. Слабошпицького об'єднує вже те, що обидва в назву своїх творів не тільки умістили слово «життя» у значенні життєпису долі окремої людини, а й зацентрували на тому, що це життя буде розкриватися разом із життям оточуючих головного героя оповіді. Треба зауважити, що з появою цих творів в українській мемуарній і біо-

графічній літературі позначився новий світоглядний підхід до бачення окремої історично-вагомої особистості у бік поглибленої демократизації красного письменства на початку ХХІ ст.

Як відомо, текст книги розпочинається з її назви, не випадково Роман Інгарден у праці «Про літературний твір» («Das literarische Kunstwerk») присвятив цій проблемі окремий підрозділ – «Значення назви» («Znaczenie nazwy»). І хоча в Р. Інгардена йдеться про назви предметного світу [8, с. 100–117], підхід польського філософа можна певною мірою поширити і на назву мемуарів І. Дзюби – тобто на енсипіт (incipit), стратегічний пункт його тексту (Y. Reuter) [1, с. 68]. Назва «Не окремо взяте життя» є закодованим змістом, котрий поступово розгортається в подальший оповіді.

При розгляді цієї назви доцільно, йдучи шляхом Р. Інгардена, враховувати логічно-синтаксичні функції всіх її складників, тому що за таких умов розкривається багаторівневість смислу цього виразу, який спонукає до інтенцій філософського порядку. Функції слова «окремо», яке підсилене заперечною часткою «не», в цьому реченні ширші, ніж це може здатися на перший погляд, вони не обмежуються лише вказівкою на принцип підходу до зображення життя, а характеризують його:

- не окремо взяте життя головного героя, тобто життя самого автора;
- не окремо взяте життя – життя кожного з оточення головного героя;
- не окремо взяте життя – життя народу, нації;
- не окремо взяте життя – життя всіх і кожного в певних умовах: історичних, економічних, соціальних, політичних, побутових, родинних тощо.

Заголовок книги спогадів І. Дзюби слугує і стильовим прийомом, що спонукає до поглибленого осмислення тексту і водночас викликає в реципієнта очікування відповідей від автора на питання: а чим воно є – це не окремо взяте життя? Крім того, вже апіорі адресат, ще не починаючи читати, мимоволі замислюється над власною уявою самого феномену життя, що призводить до виникнення в подальшому діалогічних відносин між ним і адресантом, коли полемічний імпульс почне давати свої плоди [2, с. 9].

Але в І. Дзюби заголовок передбачає ще й такий спосіб організації мемуарного тексту, який призводить до певних структурних змін у самому жанрі. І насамперед це відбивається на розтушуванні головного героя в текстовій структурі, який в автобіографічному жанрі є водночас і автором/наратором, і об'єктом зображення/вираження, про що йдеться вже у пролозі.

У пролозі І. Дзюба від загальних розмислів про мотиви, що спонукають людину до спогадів, раптово, але невимушено переходить до одного з вагомих чинників автофікційності – своєрідної сповіді екстраверта: «... Розповідатиму я – читач у цьому пересвідчиться – не так про себе, як про людей, з якими зводила мене доля. Причому не так про великих і знах (про них і без мене написано багато), як про невідомих і “безіменних”. У цьому, мабуть, особливість моїх спогадів. Але це не якась теоретично усаджена “принципова позиція”, а природний наслідок мого способу життя, особливості моїх життєвих контактів: я почувався чужаком серед іменитих і не відчував до них потягу (хіба що коли виявлялася якась внутрішня близькість), зате мене завжди дуже цікавили і приваблювали світ, думка, слово людей, серед яких я жив, – родичів, сусідів, студентських друзів, селян, робітників, просто випадкових знайомих або попутників у поїзді тощо; мені здавалося значущим випадково почуті уривки розмов на вулиці, чийсь репліки – за цим я реконструював чийсь образ, чийсь життя» [2, с. 9–10].

Цей фрагмент тексту є й одним із найважливіших моментів саморозкриття Я-автора, і виразником обраної І. Дзюбою наративної стратегії, завдяки якій структура тексту – як смислотворчий елемент – виконує найголовнішу функцію в розкодуванні заголовка книги – «Не окремо взяте життя».

Зі слів «мене завжди дуже цікавили і приваблювали світ, думка, слово людей, серед яких я жив», Я-автора переміщується час від часу з центру зображення дещо в бік, стаючи таким автором/наратором, котрий в образній системі твору посідає місце небайдужого до всього спостерігача і свідка. У цьому відношенні характерні розділи – «Уривки з почутого – скалки життя будівників шахти», «З почутого», «Мама», «З дитинства», «Оленівські кар'єри», «Дім. Сад. Город», «Комишуваха». «Школа (1939–1941)», «“Загадкові” студентки», «З маминої мови», «Розповідь бабусі про смерть діда» та ін. Ці об'єктивні замальовки

епізодів із дійсності, які відбувалися незалежно від авторського Я, опосередковано все ж таки його характеризували, бо були тим середовищем, в якому формувався характер і світогляд І. Дзюби, середовищем, котре підштовхувало його на перші вчинки протесту («Парадокси визволення»).

Особливість стратегії оповіді полягає й у тому, що автор/наратор водночас ставить поряд із собою і реципієнта – нашого сучасника, акцентуючи його увагу на суттєвих моментах життя, що складається з тодішньої повсякденності у долю окремої людини, а із суми цих долей – у долю всього народу, на його – в тому числі і психологічний – стан та вияв характеру в певні історичні часи. Історія, людина в історії подаються не лише через розповідь автора/наратора, а й голосами тих, кого відносять, так би мовити, до пересічних людей, тобто через їхній досвід та їхнє бачення історичних процесів, що трагічно позначилися на їхньому особистому житті, або на житті знайомих. Так, у структуру твору ввійшли розділи «Знову Микола С.», «Мамина розповідь про свята й забави», «Ще з маминих спогадів про часи громадянської війни та колективізації», «Розповідь про тих, кого “забрали” 37 року», «Мама: розповідь про Гнідків і Дзюбів у 20-ті роки» та ін. Через багатоголосся розкривається історія родів. І. Дзюба – як автор – начебто зникає, його голос залишається десь за текстом. У цих розділах герої, перебираючи на деякій час на себе функції наратора, складають певною мірою й автопортрет, і портрети інших людей, і образ епохи.

Однак, вміщуючи в текст голоси інших без будь-яких обмежень, І. Дзюба уже тільки вибором їх, тобто опосередковано характеризує й самого себе. Все це свідчить про те, що структура його книги споминів тільки здається надзвичайно простою, насправді вона є дуже складною і навіть вишуканою, а її фрагментарність – позірною. Насправді всі її частини органічно і нерозривно пов'язані одна з одною, жодну з них не можна переставити, не порушивши цілісності. Складність ця позначається на різноманітності способів автофікційності. Особисте не окремо взяте життя І. Дзюби зображено ним у груповому портреті з багатьма героями, котрі, мимоволі розповідаючи свою суб'єктивно-об'єктивну правду пережитого, правду про те, що вони винесли на власних плечах, змальовували свій образ і відтінювали образ самого автора відбором фактів із дійсності, специфікою свого мовлення, внутрішніми і зовнішніми жестами, типом мислення. Не можна не погодитися з думкою М. Жулинського, який пише: «У цій на перший погляд хаотично викладеній мозаїці вражень, спостережень, згадок, замальовок, висловів тощо все ж таки проглядається на панорамній палітрі часу образ Івана Дзюби. Образ інтелектуала-мислителя, митця, заглибленого в широкий культурний і соціогуманітарний контекст, у складну драматичну колізію взаємозалежності культури і політики» [4, с. 9–745].

Зображена письменником у такий спосіб епоха складає уявлення про закономірність виникнення особливих форм протесту, незгоди з тими умовами буття народу і окремої людини, якими визначалося шістдесятництво. Сконцентрувавшись на думках і долях Інших, І. Дзюба таким шляхом пояснює, чому і як він став шістдесятником.

Послідовність реалізації методу, завдяки якому у відношеннях свій/чужий увага зосереджується на чужому, тобто на Іншому, – зберігається навіть тоді, коли автор, давши волю своєму голосу і тим повернувши Я у центр оповіді, експресивно виражає свою незгоду, він все ж таки думає про Іншого. Ось один з яскравих моментів у тексті, що доводить справедливість сказаного: «Коли я читаю сучасних літературних коновалів трахкачизму, гурманів сперми і нюхачів піхви (один талановитий автор нещодавно порядком тривалого епатажу виписав натхненний монолог про запахи різних піхв, до яких був допущений), – мені жалко цих, молодих за паспортом, людей. Так проминути свою юність! Так старечо спохабитися! Піти навперейми життю, обдуривши долю, і відразу вибігти на нудний фінал, обійшовши дистанцію, та велику часову відстань) не за астрономічним, а за психологічним часом, відстань від першого несміливого погляду, першого поцілунку до повного взаємопривласнення двох душ і тіл, – відстань, на який народжуються найсвітліші й найпам'ятніші хвилини твоєї долі, на якій народжуються найвищі поривання духу і без якої не було б ні великих творів мистецтва, ні людської культури взагалі...» [2, с. 97].

Уже тільки сама структура мовного рисунку в наведеному ліричному монолозі свідчить, що головним для автора залишається турбота – без будь-якого натяку на моралізаторство – про духовне здоров'я наступних поколінь. Його серце не може бути байдужим, коли він бачить, як дехто з молоді збивається на манівці. Слово «жалко» посідає ключову пози-

цію в цьому висловлюванні, де немає навіть натяку на осудження, а є тільки біль, викликаний раннім старінням «молодих за паспортом людей» і усвідомленням їхніх непоправних утрат: «Так проминути свою юність! Так старечо спохабитися!».

Теж саме відбувається, коли І. Дзюба вдається до філософських роздумів/запитань і пошуків відповіді на них, турбуючись уже про долю всього людства: «Відійшовши від фатальності природного добору, забезпечуючи право і слабкої особистості на існування, абсолютизувавши цінність людського життя, – пише він, – людство відмовилося з закону природи, створило собі свій великий закон. Чи людство утвердить свій закон? Чи не виявиться трагічним це дерзання?» [2, с. 326].

Однак ці та всі інші роздуми із щоденникових записів спрямовані й на реципієнта. Так, звертаючи його увагу на «суперечку з Іваном Драчем про книжку В. Турбіна», яка точилася раніше, І. Дзюба начебто продовжує бесіду зі своїм віртуальним співрозмовником. У результаті запис нагадує уривок з драми: «Надто вже Драч захоплюється Турбіним, а там стільки поверхової риторики, стільки глиняних парадоксів. І ще: коли Турбін говорить про приреченість “психологізму” тощо, він забуває, що в мистецтві, як і в житті, немає простого забуття, відкидання, подолання: нові форми, навіть заперечивши старі, виростають збагачені ними, мимоволі вбираючи їх у себе. Хіба може безслідно (для майбутніх форм мистецтва) зникнути те величезне явище і завоювання людської “естетичної душі”, яке В. Турбін зневажливо зве “психологізмом у лапках”? Хіба воно не поклато невитравну печать на всю духовну історію людства, не створило новий рівень розуміння людини і хіба не озиватиметься в майбутньому?» [2, с. 126].

Риторичні питання І. Дзюби з двократним повтором риторичних фігур – «Хіба може зникнути ...Хіба воно не поклато...» – не лише надають емоціональну силу виразу його переконань у своїй правоті, не лише слугують способом аргументації, а й дивним чином зберігають функції питання, яке вимагає відповіді від Іншого, змушуючи його замислитись над сутністю суперечки й, пурнувши в глибоку пучину історії, побачити перетворені часом риси минулого у нашому сьогоденні. А теза «не має простого забуття, відкидання, подолання: нові форми, навіть заперечивши старі, виростають збагачені ними» не лише вказує на глибоке розуміння автором такого явища, як традиція, а й слугує методологічним дороговказом для подальшого теоретичного осмислення взаємовідношень між традиційним і новаторським.

Дзюбівський інтерес до Іншого не носить ознак пасивності: закликаючи до діалогу, він сприяє розвитку всеохоплюючого пізнання сутності Життя у всіх його проявах – від побутового до онтологічного.

Конструктивний характер такої зацікавленості очевидний. Найбільш масштабно він проявляється тоді, коли мова заходить про інші літератури і культури. Про це добре сказано М. Жулинським: «...Іван Дзюба, – пише вчений, – аргументовано обстоює ідею взаємопізнання і дружби народів, взаємозбагачення культур. <...> ... Для нього не існує “малих” народів і “малих” культур. Пише він ґрунтовні дослідження з вірменської, литовської, білоруської, кабардинської, інгуської, якутської, даргинської, мансі, нанайської літератур, намагаючись висвітлити історичну долю кожного народу і кожної літератури» [4, с. 753].

І далі, цитуючи слова/мрії письменника: «Це все народи зі своїм світом, своїми духовними цінностями... І ось якби ми знали один одного, якби обмінювалися цими цінностями...», – М. Жулинський додає: «...Нещодавно говорив Іван Дзюба» [4, с. 753]. Тут треба зосередитися на вагомості слова «нещодавно» з двох причин: одна з них полягає в тому, що це слово вказує на несхибну і послідовну демократичну позицію І. Дзюби, на притаманні йому людяність і гуманізм, на його відчуття себе українцем і людиною світу водночас; друга – надзвичайно важлива – полягає в тому, що наведені М. Жулинським слова І. Дзюби свідчать про те, як невтомно він – письменник, учений і громадський діяч – йде дорогою Тараса Шевченка, не зраджуючи заповіту Великого Кобзаря своїм нащадкам, навчаючись чужому, не забувати свого. Але, на нашу думку, якщо слідувати І. Дзюбі, то шевченківський заповіт означає не лише повагу до Чужого/Іншого і самоповагу, шанування Свого, він вимагає творчого підходу, тобто, навчаючись Чужому, удосконалюй Своє, і, удосконаливши Своє, збагати цим й Іншого, внеси свою лепту у загальнолюдську культуру і життя. Саме тим і визначається значущість книги спогадів І. Дзюби «Не окремо взяте життя».

Підсумовуючи сказане, треба зазначити, що обраний І. Дзюбою підхід до минулого – не окремо взяте життя – визначивши нарративну стратегію твору, дав можливість письменнику всебічно розкрити історичну епоху і людину в ній у багатьох вимірах. Керуючись щирим інтересом до Іншого, І. Дзюбі вдалося майстерно виконати численні портрети окремих людей, звернувши увагу на їхній внутрішній світ, на характер життєвої поведінки, на долі, на мовні особливості кожного з них.

Книга І. Дзюби є невичерпною, як саме життя, вона породжує безліч інтенцій. Будь-який розділ (наприклад, «Не дуже солодка каторга в міністерстві культури» або запис від 26.12.1986 р. про річ Софії Майданської «Чурльоніс», зокрема думка: «Захоплює стихія поєднання побуту і космосу (не як простору, а як субстанції)» [2, с. 606]) нашоухує реципієнта на власні роздуми, а то й настроює на діалогічні відносини з думками автора. Обраний письменником метод і позірна мозаїчна структура твору відзначаються надзвичайною продуктивністю. Не менш значущими є й пробіли/паузи між записами, так би мовити, моменти мовчання, що надають змогу уявити і пережити те, що криється у підтексті і за текстом. Все це говорить про те, що твір І. Дзюби чекає своїх дослідників. Такі теми, як «Художня своєрідність зображення України і українця в книзі І. Дзюби «Не окремо взяте життя», «І. Дзюба в діалозі про шістдесятництво», «І. Дзюба – портретист» та багато інших, потребують спеціального глибокого вивчення.

Список використаних джерел

1. Бэлнеп Р. Структура «Братьев Карамазовых» / Р. Бэлнеп. – СПб.: Академический проект, 1997. – 144 с.
2. Дзюба І.М. Не окремо взяте життя / І. М. Дзюба; післямова Миколи Жулинського. – К.: Либідь, 2013. – 760 с.
3. Жиленко І. «Homo feriens»: Спогади / Ірина Жиленко; передм. Михайлини Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2011. – 816 с.
4. Жулинський М. Навздогін за творчо невтомним марафонцем // Дзюба І.М. Не окремо взяте життя / М. Жулинський. – К.: Либідь, 2013. – С. 744–758.
5. Кондратюк А. Хутір. / А. Кондратюк. – Рівне: Волинські обереги, 2005. – 852 с.
6. Слабошпицький М. Що записано в книгу життя: Михайло Коцюбинський та інші / М. Слабошпицький. – К.: Ярославів Вал, 2012. – 352 с.
7. Філіпчук Є. Забужани. Історія Отчого краю у дослідженнях, роздумах, спогадах, описах / Є. Філіпчук. – Луцьк: СПД Гадяк Жанна Володимірівна, друкарня «Волиньполіграф™», 2013. – 400 с.
8. Ingarden R. O dziele literackim / R. Ingarden. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN, 1988. – 491 s.

Рассматривается через нарративную организацию текста и структуру образной системы, современный литературный контекст новаторство автобиографической книги И.М. Дзюбы «Не отдельно взятая жизнь», раскрывается позиция писателя, особенности выявления историзма. Значительное внимание уделяется дзюбовскому демократизму, авторской методологии в реализации отношений адресант/адресат и свой/чужой. Характеризируются взгляды И.М. Дзюбы на проблему шестидесятичества и теоретические раздумья автора.

Ключевые слова: адресант, адресат, демократизм, жанр, историзм, контекст, новаторство, структура, свой/чужой, текст, образная система.

Innovation of I. Dziuba's autobiographical book "Ne Okremo Vziate Zhyttia" is examined through the text narrative organization and the structure of images system, modern literature context; the author's position and special expression of history are analyzed. Great attention is paid to the writer's democracy, author's methodology in realizing relations between addresser/addressee and native/strange. I. Dziuba's views at the problem of the sixtieth and his theoretical thoughts are characterized.

Key words: addresser, addressee, democracy, genre, history, context, innovation, structure, native / strange, text, images system.

Одержано 12.09.2013.